

MIASTA ZDEGRADOWANE W POŁUDNIOWEJ CZĘŚCI WOJEWÓDZTWA MAZOWIECKIEGO

Abstrakt

Na terenie południowej części województwa mazowieckiego znajdują się liczne miejscowości będące kiedyś miastami, a obecnie mające status wsi. Większość z nich pozbawiono praw miejskich jednorazowo na mocy dekretu wydanego przez władze rosyjskie i wprowadzonego w życie w latach 1869-1870. Niektóre miejscowości tej grupy zatraciły tylko część cech miejskich. W pracy analizowana jest sytuacja demograficzna, funkcjonalna i morfologiczna miast zdegradowanych. Część z nich wytypowano, jako posiadające szanse na odzyskanie praw miejskich.

Słowa kluczowe: miasta zdegradowane, prawa miejskie, funkcje miejskie, morfologia miejska

Wprowadzenie

Terminem „miasta zdegradowane” określane są zazwyczaj miejscowości formalnie wiejskie, które w pewnym momencie swojej historii posiadały prawa miejskie, a następnie, na mocy decyzji administracyjnej, zostały ich pozbawione¹. Liczba takich jednostek osadniczych w skali całej Polski przekracza 600; w tym część ma charakter małych miast, jednak większość z nich nie dorównuje miastom pod względem określonych parametrów wielkościowych i jakościowych².

Tak znaczna liczba miast zdegradowanych jest cechą charakterystyczną polskiej sieci osadniczej. Jest ona konsekwencją współwystępowania kilku czynników, przede wszystkim burzliwych dziejów historyczno-politycznych oraz uzyskiwanie (i odbieranie) statusu miejskiego w formie aktu formalnoprawnego, który nie zawsze jest *de facto* wynikiem spełniania przez daną miejscowość określonych kryteriów.

Do cech upodabniających niektóre miasta zdegradowane do miast *de iure* należą między innymi: względnie duże zaludnienie, miejski układ przestrzenny, dobrze rozwinięte więzi z zapleczem, wielofunkcyjny charakter gospodarki, ponadprzeciętny poziom wyposażenia w placówki infrastruktury społecznej oraz urządzenia infrastruktury technicznej. Miejscowości posiadające większość wymienionych cech mają *de facto* miejski charakter i realne szanse na podniesienie swojego formalnoprawnego statusu, tj. zaliczenie do kategorii miast.

Od lat 80. XX wieku średnio po 3-4 miejscowości w roku uzyskują w Polsce prawa miejskie. W grupie 117 takich jednostek³ (w latach 1980-2016) większość stanowią dawne miasta zdegradowane. Mimo iż nadanie praw miejskich nie przynosi współcześnie

specjalnych przywilejów, w tym określonych korzyści finansowych⁴, znaczna część społeczności lokalnych uważa zmianę statusu miejscowości z wiejskiego na miejski za awans gwarantujący wzrost prestiżu, a także o działanie o charakterze promocyjno-marketingowym.

Na terenie województwa mazowieckiego status miasta uzyskała w ostatnich dekadach względnie niewielka liczba miejscowości. O przyznanie praw miejskich z powodzeniem ubiegały się dawne miasta: Biezuń i Myszyniec (1993), Drobin (1994), Kosów Lacki (2000) i Tarczyn (2003), ponadto prawa miejskie uzyskały: Głinojeck (1993), Halinów (2001) i Mrozy (2014), które nie były wcześniej miastami.

Celem niniejszego opracowania jest wieloaspektowa charakterystyka tytułowej kategorii miejscowości, uwzględniająca m.in. aspekt historyczny, geograficzny, gospodarczy, funkcjonalny i morfologiczny. W jego końcowej części podjęta zostanie próba zidentyfikowania miast potencjalnych, tj. tych miejscowości formalnie wiejskich, które spełniają określone kryteria i mają szansę restytucji praw miejskich.

Obszar badań

Badaniem objęto południową część województwa mazowieckiego, która w większości jest częścią historycznej ziemi sandomierskiej, wchodzącej w skład Małopolski⁵. Obszar ten, poza częścią położoną na lewym brzegu Pilicy, którą obecne stanowi powiat grójecki oraz skrawkami terytorium nad dolną Pilicą, w okresie rozbicia dzielnicowego wchodził w skład księstwa sandomierskiego (dzielnicy sandomierskiej), od XIV w. do trzeciego rozbioru Polski w 1795 r. – województwa sandomierskiego. W czasach Królestwa Kongresowego reaktywowano

województwo sandomierskie, ze stolicą w Radomiu (1815-1837), które później przemianowano na gubernię sandomierską (1837-1844), a w latach 1844-1917, po przyłączeniu guberni kieleckiej – był siedzibą guberni radomskiej. W okresie II Rzeczypospolitej obszar położony na prawym brzegu Pilicy wchodził w skład województwa kieleckiego, co było kontynuowane w okresie powojennym, do roku 1975, kiedy wydzielono osobne województwo radomskie. Dopiero reforma administracyjna z 1999 r. włączyła ten obszar w granice województwa mazowieckiego.

Obszar badań jest zbliżony do województwa radomskiego z lat 1975-1998 – w jego skład wchodzi 8 powiatów ziemskich oraz otoczone nimi miasto wydzielone Radom (Ryc. 1).

Warto zauważyć, że w ostatnich dekadach żadna z miejscowości znajdujących się na obszarze badań nie odzyskała, ani nie uzyskała (po raz pierwszy) praw miejskich.

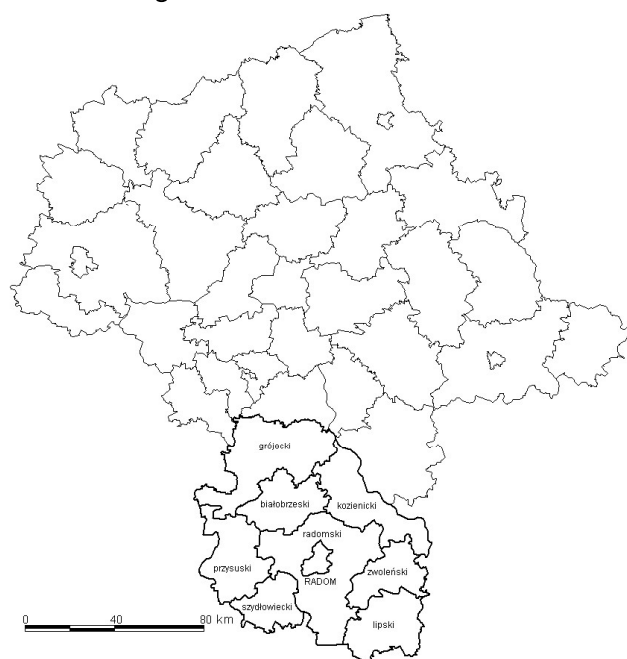
Zmiany ilościowe w sieci miast

Badany obszar został zurbanizowany w okresie późnego średniowiecza. W XIII w. prawa miejskie uzyskały: Radom, Warka, Iłża i Skaryszew (dwa ostatnie były przejściowo miastami zdegradowanymi, por. tab. 1); w XIV w.: Mogielnica, Nowe Miasto nad Pilicą i Wyśmierzyce (również przejściowo zdegradowane), a także: Goszczyn, Magnuszew, Mniszew, Przybyszew, Przytyk, Ryczywół, Sieciechów, Skrzywno i Solec nad Wisłą, w XV w.: Grójec, Szydłowiec, Zwoleń oraz Chotcza, Gielniów, Głowaczów, Jastrząb, Klwów, Łęgonice, Nieznamierowice, Odrzywół, Ostrołęka, Siemno i Wierzbica. Łącznie, w okresie XIII-XV w., utworzono 30 miast. W ciągu kolejnych trzech stuleci (XVI-XVIII w.) powstało zaledwie 11 miast, a w późniejszym czasie – jedno (Pionki – prawa miejskie w 1954 r.).

W odniesieniu do obszaru wyznaczonego współczesnymi granicami administracyjnymi (7031 km²), w okresie bezpośrednio przedrozbiorowym (1795 r.) sieć miejską tworzyło 35 miast, co daje przeciętną powierzchnię obszaru obsługiwanego przez miasto rzędu 201 km² i średnią odległość między miastami⁶ około 14 km (zasięg oddziaływania zawierał się w promieniu około 7 km). Była to sieć znacznie bardziej gęsta niż np. na obszarze Mazowsza, gdzie jedno miasto obsługiwało przeciętnie obszar około 320 km²⁷, a średnia odległość między miastami wynosiła około 20 km.

Momentem przełomowym w rozwoju miast tego obszaru, podobnie jak to było w całym Królestwie Kongresowym, był *ukaz carski* (seria dokumentów

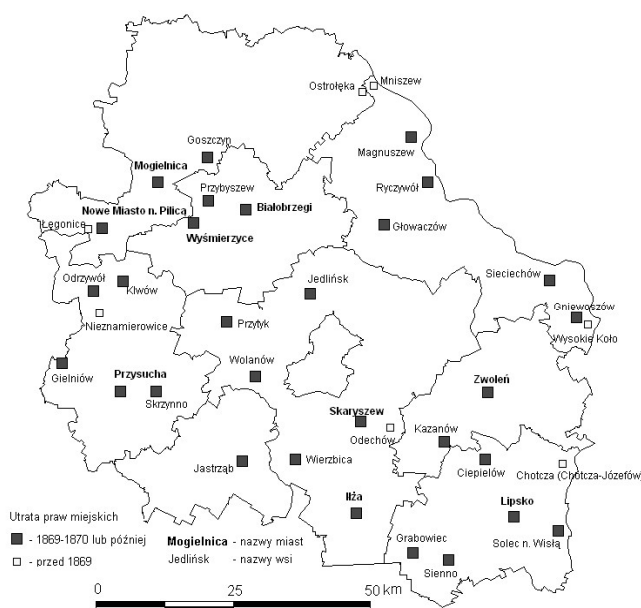
Ryc. 1. Obszar badania (oznaczony wytłuszczzoną linią granic) na tle współczesnego województwa mazowieckiego

Źródło: Opracowanie własne

wydanych i wprowadzonych w życie w latach 1869-1870), który pozbawił praw miejskich 338 miast w granicach Królestwa Polskiego, w tej liczbie było 30 miast badanego obszaru. Z tej grupy prawa miejskie odzyskało dotychczas 9 jednostek (tab. 1, ryc. 2), w tym 6 w latach 1916-1925, a pozostałe 3 w roku 1958. Masowa degradacja miast

Ryc. 2. Miasta zdegradowane (trwale i przejściowo) w południowej części województwa mazowieckiego według czasu ostatniej utraty praw miejskich

Źródło: Opracowanie własne na podstawie tab. 1

Tab. 1. Wykaz miast zdegradowanych w południowej części województwa mazowieckiego z uwzględnieniem ich dawnego i aktualnego statusu prawnego (stan na 01.09.2016)

Miejscowość	Prawa miejskie		Obecny status	Powiat
	Uzyskanie	Utrata		
Białobrzegi	1540	1869-70	miasto ponownie od 1958	białobrzeski
Iłża	1239	1869-70	miasto ponownie od 1925	radomski
Lipsko	1613/14	1869-70	miasto ponownie od 1958	lipski
Mogielnica	1317	1869-70	miasto ponownie od 1919	grójecki
Nowe Miasto nad Pilicą	1400	1869-70	miasto ponownie od 1916	grójecki
Przysucha	1710	1869-70	miasto ponownie od 1958	przysuski
Skaryszew	1264	1869-70	miasto ponownie od 1922	radomski
Wyśmierzyce	1338	1869-70	miasto ponownie od 1922	białobrzeski
Zwoleń	1425	1869-70	miasto ponownie od 1925	zwoleński
Chotcza	1476	1500	wieś – siedziba gminy	lipski
Ciepielów	1548, wzn. 1627	1869-70	wieś – siedziba gminy	lipski
Gielniów	1455	1869-70	wieś – siedziba gminy	przysuski
Głowaczów	1445	1869-70	wieś – siedziba gminy	kozienicki
Gniewoszków	1693	1869-70	wieś – siedziba gminy	kozienicki
Goszczyn	1386	1869-70	wieś – siedziba gminy	grójecki
Grabowiec	1601	1869-70	wieś w gm. Rzecznów	lipski
Jastrzęb	1422	1869-70	wieś – siedziba gminy	sztydlowiecki
Jedlińsk	1530	1869-70	wieś – siedziba gminy	radomski
Kazanów	1566	1869-70	wieś – siedziba gminy	zwoleński
Klwów	1413	1869-70	wieś – siedziba gminy	przysuski
Łęgonice (obecnie Łęgonice Małe)	1420	1662	wieś w gm. Odrzywół	grójecki
Magnuszew	1377,1776	1576, 1869-70	wieś – siedziba gminy	kozienicki
Mniszew	1382	1807	wieś – siedziba gminy	kozienicki
Nieznamierowice	1440	1662	wieś w gm. Rusinów	przysuski
Odechów	1537	1662	wieś w gm. Skaryszew	radomski
Odrzywół	1418	1869-70	wieś – siedziba gminy	przysuski
Ostrołęka	1436	1540	wieś w gm. Warka	grójecki
Przybyszew	1396	1869-70	wieś w gm. Promna	białobrzeski
Przytyk	1333	1869-70	wieś – siedziba gminy	radomski
Ryczywół	1369	1869-70	wieś w gm. Kozienice	kozienicki
Sieciechów	1370	1869-70	wieś – siedziba gminy	kozienicki
Sienno	1421	1869-70	wieś – siedziba gminy	lipski
Skrzynno	1308	1869-70	wieś w gm. Wieniawa	przysuski
Solec nad Wisłą	1370	1869-70	wieś – siedziba gminy	lipski
Wierzbica	1469	1869-70	wieś – siedziba gminy	radomski
Wolanów	1773	1869-70	wieś – siedziba gminy	radomski
Wysokie Koło	1748	1787	wieś w gm. Gniewoszków	kozienicki

Źródło: Opracowanie własne na podstawie przypisu 8

doprowadziła do sytuacji, że na badanym obszarze pozostało zaledwie 5 jednostek miejskich – przeciętna powierzchnia obszaru obsługiwanej przez miasto wzrosła do około 1400 km², a średnia odległość między miastami zwiększyła się do 37,5 km.

Uwzględniając tylko małopolską część tego obszaru, tj. wyłączone z obliczeń powiat grójecki, gdzie pozostały dwa miasta, odpowiednie parametry wzrastają jeszcze bardziej – do około 1920 km² i 44 km.

Radykalna reforma sieci osadniczej dokonana przez zaborcę doprowadziła do nieprzemysłanej degradacji do rzędu osad wiejskich między innymi kilku miasteczek (w liczbie sześciu) o zaludnieniu przekraczającym 2000 mieszkańców (tab. 2), mających miejski układ przestrzenny i stosunkowo nieźle rozwiniętych gospodarczo. Cztery spośród nich dotychczas odzyskały status miasta. Większość wcześniejszych degradacji (sprzed *ukazu carskiego*) dotyczyła miasteczek faktycznie upadłych, niekiedy zniszczonych w czasie wojen i wyludnionych. Warto podkreślić, że – na badanym obszarze, w przeciwieństwie do większości pozostałej części Polski – proces degradowania miast nie był kontynuowany ani w okresie międzywojennym, ani po drugiej wojnie światowej.

Na badanym obszarze zidentyfikowano 37 miast zdegradowanych przejściowo lub trwale (według stanu na 1.09.2016), w tej liczbie:

- 9 miast zdegradowanych przejściowo, aktualnie posiadający prawa miejskie;
- 19 miast zdegradowanych posiadających aktualnie status wsi – siedziby gminy,
- 9 miast zdegradowanych będących wsiami nie posiadającymi statusu siedziby gminy (ryc. 3).

Miejscowości aktualnie będące miastami nie są przedmiotem dalszej analizy, tylko w niektórych aspektach zostaną uwzględnione pewne informacje na ich temat – jako tło dla pozostałych jednostek.

Ryc. 3. Miasta zdegradowane (trwale i przejściowo) w południowej części województwa mazowieckiego według ich aktualnego statusu administracyjnego – stan na 01.09.2016

Źródło: Opracowanie własne na podstawie tab. 1

Zaludnienie

Stan zaludnienia miast zdegradowanych jest silnie zróżnicowany. W grupie jednostek, którym przywrócono prawa miejskie, największe osiągnęły wielkość rzędu 5-8 tys. mieszkańców (5 jednostek) i wszystkie one mają status miast powiatowych. Najmniejsze miasto – Wyśmierzyce – utrzymuje od zakończenia drugiej wojny światowej niemal stały poziom zaludnienia (około 900 mieszkańców) i jest aktualnie najmniejszym miastem w Polsce⁹. Wśród miejscowości pozostających wsiami wyróżnia się Wierzbica, z zaludnieniem około 4100 mieszkańców, a kolejne miejsce zajmuje – znacznie już mniejszy – Jedlińsk – z liczbą mieszkańców około 1700. Zaludnienie rzędu 800-1100 mieszkańców odnotowano w 9 miejscowościach; identyczną liczebność ma grupa miejscowości bardzo małych, o zaludnieniu nie przekraczającym 500 osób (tab. 2)¹⁰.

Niektóre miejscowości nie osiągnęły dotychczas stanu zaludnienia z początku XX w., na który przypada maksimum ludnościowe większości miast zdegradowanych. W licznych przypadkach spadek zaludnienia odnotowano po obydwu wojnach światowych. Do innych czynników warunkujących procesy depopulacyjne w małych miastach i miastach zdegradowanych zaliczają się przede wszystkim: migracje do miast w okresie industrializacji kraju, upadek gospodarczy, a także spadek zaludnienia kraju w ostatnich dziesięcioleciach związany z ogólnymi trendami demograficznymi. Brak potencjału gospodarczego pozwalającego na utrzymanie stanu zaludnienia na mniej więcej stałym poziomie wskazuje, że liczne miejscowości znajdują się w stanie permanentnego kryzysu i świadczy o ich niskiej atrakcyjności jako miejsca zamieszkania (np. Sienno, Solec nad Wisłą). Wyróżnić *in plus* można miejscowości, które w ostatnich dziesięcioleciach wyraźnie zwiększyły swoje zaludnienie; należą do nich Jedlińsk i Wolanów. Warto zauważyć, że poziom zaludnienia 2000 mieszkańców, która to wielkość jest nominalnie jednym z kryteriów przyznawania praw miejskich, osiąga tylko jedna miejscowość – Wierzbica. Mając jednak na uwadze, że określone kryterium w praktyce jest nie zawsze przestrzegane (w ostatnich latach status miejski uzyskały liczne miejscowości o zaludnieniu rzędu 1300-1500 mieszkańców), można uznać, że warunkowo kryterium ludnościowe spełnia również Jedlińsk.

Funkcje miejskie

Do ważnych elementów charakterystyki miast zdegradowanych oraz potencjalnych miast należy ich

Tab. 2. Liczba mieszkańców miast zdegradowanych i przejściowo zdegradowanych w południowej części województwa mazowieckiego

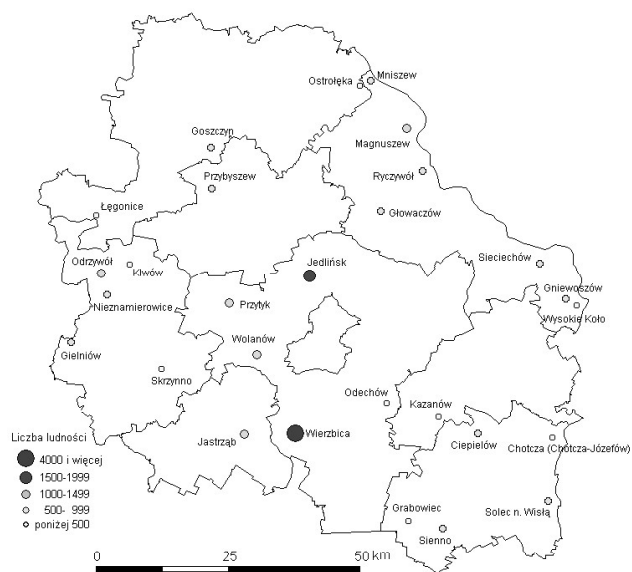
Miejscowość	1810	1868	1910	1939	1950	1970	1988	2011
Białobrzegi	390	1292	5624	5099	2165	3733	7284	7226
Iłża	1119	2843	5910	5099	3113	4461	5315	5155
Lipsko	1027	1862	2947	5099	1648	3038	5467	5950
Mogielnica	1039	2420	6191	7000	3654	3115	2806	2428
Nowe Miasto nad Pilicą	1108	2361	4979	3913	3050	4320	4535	4022
Przysucha	1219	2561	3829	4850	2193	3360	6016	6248
Skaryszew	721	1312	2884	3128	2089	2612	3261	4223
Wyśmierzyce	690	1287	1518	1500	964	881	826	914
Zwoleń	1149	3573	6252	9500	3182	5225	7523	8191
Chotcza ^a	•	421 ^b	•	•	•	•	456	342
Ciepielów	625	694	1815	•	•	•	697	791
Gielniów	507	623	1366	•	•	•	975	899
Głowaczów	323	1192	2258	•	•	•	775	845
Gniewoszków	255	800	2241	•	•	•	685	600
Goszczyn	650	820	1476	•	•	•	919	891
Grabowiec	391	494	637	•	•	•	497	455
Jastrzęb	411	517	1219	•	•	•	891	1056
Jedlińsk	546	911	2139	•	1048	1310	1440	1740
Kazanów	416	1036	1241	•	•	•	472	423
Klwów	651	1010	2288	•	•	•	528	424
Łęgonice (obecnie Łęgonice Małe)	•	289 ^b	•	•	•	•	154	112
Magnuszew	825	1185	1570	•	•	•	867	1015
Mniszew	•	1300 ^b	•	•	•	•	553	523
Nieznamierowice	•	435 ^b	•	•	•	•	537	507
Odechów	•	352 ^b	•	•	•	•	481	497
Odrzywół	292	757	1507	•	1186	1225	1026	1086
Ostrołęka	•	•	•	•	•	•	130	102
Przybyszew	739	1029	1711	•	•	•	756	666
Przytyk	681	1441	4283	•	•	•	899	1007
Ryczywół	528	1126	1813	•	•	•	639	685
Sieciechów	523	801	1091	•	•	•	624	573
Sienno	651	1317	3725	•	1225	1387	1231	927
Skrzynno	446	480	703	•	•	•	307	270
Solec nad Wisłą	1496	3622	4808	•	1793	1499	1461	965
Wierzbica	877	1671	2281	•	1459	3505	4190	4094
Wolanów	236	375	289	•	•	•	748	1123
Wysokie Koło	•	373 ^b	•	•	•	•	367	371

Źródło: A. Jelonek, Ludność miast i osiedli typu miejskiego na ziemiach Polski od 1810-1960 r., „Dokumentacja Geograficzna” 1967, z. 3-4, dane za lata 1810-1939; Główny Urząd Statystyczny, dane Narodowych Spisów Powszechnych (1950, 1970, 1988, 2011); (a) – dane dotyczą sumy zaludnienia miejscowości Chotcza Górna i Chotcza-Józefów; (b) – *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i krajów słowiańskich*, F. Sumliński, W. Walewski [red.], Warszawa 1880-1902, dane dla niektórych miejscowości z różnych lat II połowy XIX w.

identyfikacja funkcjonalna, polegająca zarówno na określeniu udziału ludności utrzymującej się ze źródeł pozarolniczych bądź ludności zatrudnionej poza rolnictwem, jak i na określeniu relacji wiążących

miejscowość z jej otoczeniem (obszarem obsługi). Związki funkcjonalne miejscowości z wiejskim zapleczem badane są często z punktu widzenia klasycznej teorii centralności¹¹.

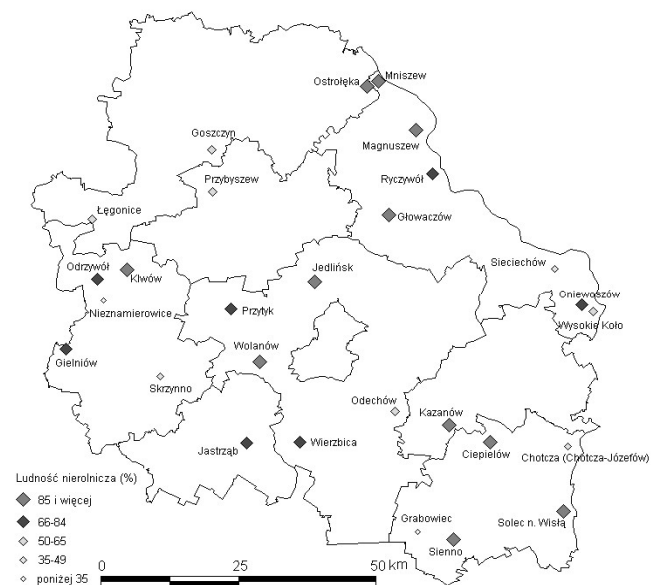
Ryc. 4. Miasta zdegradowane w południowej części województwa mazowieckiego według zaludnienia (stan na 2011 r.)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie tab. 2

Brak aktualnych informacji na temat struktury zatrudnienia lub źródeł utrzymania ludności w układzie miejscowości uniemożliwia dokonywanie precyzyjnych porównań. W związku z tym wykorzystano wcześniejsze wyniki badań autora, oparte na danych pochodzących głównie ze spisu powszechnego 1988 r. i innych źródeł z początku lat 90. XX w., które częściowo zweryfikowano¹² i zagregowano do wartości przedziałowych (tab. 3, ryc. 5, 6).

Ryc. 5. Miasta zdegradowane w południowej części województwa mazowieckiego według udziału ludności nierolniczej

Źródło: Opracowanie własne

Tab. 3. Wybrane cechy miast zdegradowanych w południowej części województwa mazowieckiego

Miejscowość	Udział ludności nierolniczej (%)	Poziom funkcji obsługi ²	Układ przetrzynny ³
Chotcza	D	B	W
Ciepielów	A	B	M
Gielniów	B	B	M
Głowaczów	A	B	M (o)
Gniewoszków	B	B	M (o)
Goszczyn	C	B	M (rynek, o, II)/W
Grabowiec	E	C	M (o, I)
Jastrzęb	B	B	W
Jedlińsk	A	A	M+
Kazanów	A	B	W
Klów	A	B	M
Łęgonice (obecnie Łęgonice Małe)	C	C	W (słabo rozw.)
Magnuszew	A	B	W
Mniszew	A	B	U
Nieznamierowice	E	C	W (pozostałości rynku)
Odechów	C	C	U
Odrzywół	B	A	M+
Ostrołęka	A	C	W
Przybyszew	C	C	M
Przytyk	B	B	M (o)/W
Ryczywół	B	C	M (o, I)/W
Sieciechów	D	B	M (o, I)/W
Sienno	A	B	M
Skrzynno	D	C	W
Solec nad Wisłą	A	A	M+
Wierzbica	B	A	M
Wolanów	A	B	W (pozostałości rynku)
Wysokie Koło	C	C	W

(1) A – 85% i więcej, B – 66-84%, C – 50-65%, D – 35-49%, E – poniżej 35%, oszacowanie własne; (2) A – wysoki, B – przeciętny, C – niski (szczegółowy opis w tekście); (3) opis w tekście, określono na podstawie analizy map, zdjęć satelitarnych i badań terenowych

Źródło: Opracowanie własne na podstawie przypisu 2

W przypadku pomiaru stopnia centralności uwzględniono m.in. zaktualizowane dane na temat funkcjonowania ważniejszych instytucji (np. w zakresie oświaty na poziomie ponadgimnazjalnym). W rezultacie procedury weryfikacyjnej, wartości wskaźnika centralności, zawierające się pierwotnie w skali 100-punktowej, zostały uproszczone do trzech szczebli funkcji obsługi: A – poziom wysoki (silny ośrodek, reprezentujący ponadlokalny poziom obsługi, pod względem niektórych funkcji wykraczający poza obszar własnej gminy), B – poziom przeciętny (poziom obsługi typowy dla większości

Ryc. 6. Miasta zdegradowane w południowej części województwa mazowieckiego według stopnia wykształcenia funkcji obsługi

Źródło: Opracowanie własne

ośrodków gminnych), C – poziom niski (pozostałe miejscowości).

Udział ludności nierolniczej wahał się w poszczególnych miejscowościach już przed okresem transformacji systemowej w granicach od kilkunastu do około 90%. Najwyższe wartości osiągał on – i osiąga współcześnie – w części spośród większych wsi gminnych, między innymi w Jedlińsku, ale także w niektórych z pozostałych miejscowości (np. w Ostrołęce). Niższy jest między innymi w Wierzbicy, gdzie zlikwidowano działającą tu od lat 50. XX w. cementownię, dającą pracę większości rodzin w miejscowości i części w jej okolicy. Najniższe wartości wskaźnika dotyczą zwykle jednostek o niewielkim zaludnieniu i nie pełniących funkcji siedziby gminy (Grabowiec, Nieznamierowice, Skrzynno), ale w niektórych przypadkach rolniczy charakter zachowały siedziby gmin (Chotcza, Sieciechów). Można zatem sformułować prawidłowość polegającą na tym, że czynnikami sprzyjającymi zanikowi funkcji rolniczej są wielkość miejscowości i funkcja siedziby jednostki administracyjnej, co jednak nie wyklucza pewnych odstępstw od tej reguły.

W zakresie funkcji obsługi zaplecza zaznacza się wyraźny podział na wsie gminne i pozostałe, co jest związane ze spektrum działalności przypisanych niejako do pełnionych przez nie funkcji. Ich przewaga wynika zwykle z lepiej rozwiniętej funkcji handlowo-usługowej, posiadania placówek szkolnictwa ponadgimnazjalnego, ochrony zdrowia itp. Do najsilniejszych ośrodków należą (tab. 3, ryc. 6): Wierzbica, Jedlińsk i Solec nad Wisłą, pozostałe reprezentują

poziom tych funkcji adekwatny do rangi administracyjnej.

Układ przestrzenny

Miejskość najczęściej kojarzona jest z określoną morfologią, na którą składają się zarówno element przestrzenny (aspekt urbanistyczny) jak i element związany z bryłą, wypełnieniem tej przestrzeni (aspekt architektoniczny). W powiązaniu z rozwojem tych form w czasie mówi się zwykle o morfogenezie jednostki osadniczej. Struktury przestrzenne w niewielkich miejscowościach, zwłaszcza w ich częściach centralnych, cechuje zwykle znaczna inercja. Liczne miasteczka, zarówno aktualne, jak i zdegradowane, posiadają często „zamrożony” układ przestrzenny pamiętający jeszcze czasy pierwszej lokacji i powinien ten układ powinien być traktowany jako element dziedzictwa kulturowego. Określone składniki układu urbanistycznego wraz z jego architektonicznym wypełnieniem (zwartość zabudowy, forma budynków, niekiedy także użyte materiały itp.) można aktualnie zidentyfikować m.in. na podstawie zdjęć satelitarnych, które są doskonałym uzupełnieniem używanych wcześniej (lub równolegle) planów miejscowości i badań terenowych.

Na potrzeby opracowania wyróżniono kilka typów układów przestrzennych charakterystycznych dla osadnictwa wiejskiego i małomiasteczkowego na danym terenie. Oznaczono je następującymi symbolami

Ryc. 7. Miasta zdegradowane w południowej części województwa mazowieckiego według stopnia zachowania miejskiego układu przestrzennego i charakteru zabudowy

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z tab. 3 (według cechy „układ przestrzenny”) zmienione

(tab. 3): W – wieś wielodrogowa (zabudowa zwykle wzdłuż kilku ulic o nieregularnym układzie); M – miejski układ urbanistyczny i charakter zabudowy – z rynkiem, zwartą zabudową wokół rynku i głównych ulic, z miejską siatką ulic, w większości prostych i przecinających się pod kątem prostym. Symbolem M+ wyróżniono miejscowości z najlepiej zachowanym układem miejskim i odpowiednią zabudową. U – typ jedno drożny – ulicówka – o zabudowie zwartej. Dodatkowe symbole (o), (I) oznaczają odpowiednio, że część zabudowy wokół rynku posiada ogródki przydomowe – (o), co wprowadza wiejski element morfologii do miejskiego układu przestrzennego, oraz luki w zabudowie wokół rynku – (I), powstałe zwykle w wyniku wyburzenia starych budynków.

Układ przestrzenny i fizjonomia badanych miejscowości są silnie zróżnicowane. Typ miejski (M) jest charakterystyczny dla licznych miast zdegradowanych na mocy *ukazu carskiego* wprowadzonego po Powstaniu Styczniowym (1869-1870). Spośród 21 miejscowości tej grupy 13 zachowało, w lepszym lub gorszym stanie, miejski układ przestrzenny (ryc. 7). W przypadku miejscowości wcześniej pozbawionych miejskiego statusu cechy miejskie w układzie przestrzennym zwykle zachowują się bardzo słabo. Na badanym terenie miejski układ przestrzenny zachował się dość dobrze w trzech spośród dziewięciu miejscowości (Grabowiec, Przybyszew i Ryczywół) a w jednej (Nieznamierowice) zachowały się pozostałości wydłużonego rynku, wypełnionego wiejską (zagrodową) zabudową.

Za najbardziej dojrzały układ przestrzenny, z uwagi na klasyczne miejskie rozplanowanie, zwartość siatki ulic oraz kompletność zabudowy w centrum (zwłaszcza wokół rynku) należy wyróżnić trzy miejscowości: Jedlińsk, Odrzywół i Solec nad Wisłą. Nieznacznie ustępują im pod tym względem: Sienno, Ciepeliów, Przybyszew, Gielniów i Kłwów. Cechy układu miejskiego nieźle zachowały się również w Wierzbicy, choć brak tu wyraźnie wykształconego centrum układu ze zwartą zabudową wokół rynku.

Miasta potencjalne

Ostatnie trzy dekady obfitowały w nadania praw miejskich w Polsce, przy czym większość nowo kreowanych miast stanowią jednostki wcześniej zdegradowane. Zmiana statusu jest z reguły tylko formalnoprawnym potwierdzeniem od dawna istniejącego stanu rzeczy. Uzyskanie statusu miasta wiąże się aktualnie ze spełnieniem określonych kryteriów w następujących kategoriach: demograficzne (minimalne zaludnienie), przestrzenno-urbanistyczne (m.in. posiadanie miejskiego układu przestrzennego

Ryc. 8. Miasta zdegradowane w południowej części województwa mazowieckiego według liczby zidentyfikowanych cech miejskich

Źródło: Opracowanie własne

i charakteru zabudowy, uchwalonego planu zagospodarowania przestrzennego oraz odpowiedniego poziomu wyposażenia w infrastrukturę techniczno-komunalną), funkcjonalne (posiadanie odpowiednich instytucji pełniących funkcje ponadlokalne oraz określony minimalny udział ludności pozarolniczej), społeczne (poparcie lokalnej społeczności). Większość tych kryteriów scharakteryzowano w niniejszym opracowaniu, natomiast pozostałe (zwłaszcza uchwalony plan zagospodarowania przestrzennego) mogą być stosunkowo łatwo uzupełnione. Poparcie lokalnej społeczności, wyrażane w postaci lokalnego referendum, jest na ogół zależne od określonych tradycji miejskości. Powyższy warunek spełniają zwykle te miejscowości, które prawa miejskie posiadały dłuższy czas, utraciły je stosunkowo późno (druga połowa XIX wieku), mają określoną wielkość, pełnią funkcje ponadlokalne oraz zachowały miejski układ urbanistyczny. Są to zatem cechy wzajemnie skorelowane.

W rezultacie przeprowadzonych badań można stwierdzić, że niektóre miasta zdegradowane położone w południowej części województwa mazowieckiego odpowiadają kryteriom miejskości stosowanym aktualnie w Polsce (por. ryc. 8). Wyróżniają się przede wszystkim dwie miejscowości: Jedlińsk i Wierzbica, których miejski status może zostać w niedługim czasie przywrócony. W przypadku pierwszej z nich musiałoby zostać nieco obniżone kryterium ludnościowe (co jest dość często stosowaną praktyką), nie można jednak wykluczyć, że przy utrzymaniu stabilnego tempa rozwoju wartość graniczna 2000 mieszkańców